

*Вікторія Добровольська,
кандидат історичних наук,
доцент Херсонської державної
морської академії (Херсон)*

ВПЛИВ РЕФОРМ 1860-70-х РР. НА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЖІНОЧОЇ ОСВИТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У сучасній Українській державі законодавчо проголошені демократичні права і свободи, громадянське суспільство. Важливу роль в українській громаді відіграють жінки, які помітні своєю діяльністю як у громадському житті, так і соціальному. Оскільки розвиток української держави залежить від рівня освіченості, професіоналізму молодого покоління, то ми вважаємо за потрібне з метою використання досвіду у сучасному процесі освіти висвітлити процес формування системи жіночих навчальних закладів всіх рівнів (початкових, середніх, вищих) Півдня України у II половині XIX - на початку XX століття під впливом демократичних реформ Олександра II, проаналізувати місце та роль зазначених закладів у підготовці жіночих кваліфікованих кадрів.

В історіографії ця проблема досліджена недостатньо. В українській історичній науці є низка праць, присвячених окремим аспектам процесу становлення системи жіночої освіти. Згадані в даній роботі наукові праці з історії освіти можна класифікувати за хронологічним принципом: дореволюційний період (Є. Ліхачова, С. Рождественський) [5; 7], радянська доба (П. Лебедев) [4], праці незалежної України (Т. Сухенко, Т. Тронько) [6; 8]. Науковий інтерес становить колективна праця з історії освіти на Миколаївщині [12].

Процес здобуття жінкою становища рівноправного члена українського суспільства відбувався досить повільно. Протягом майже всієї історії України роль жінок обмежувалася веденням домашнього господарства, рукоділлям і доглядом за дітьми. Відповідно процес навчання і виховання був спрямований на підготовку дівчини до гідного вико-

нання в майбутньому функції дружини, матері, господині. У законодавстві Російської імперії домінували патріархальні судження та погляди на призначення жінки. Жінки не мали навіть пасивного виборчого права і були позбавлені можливості брати участь у державному управлінні та самоуправлінні.

Ситуація почала змінюватися у результаті проведення демократичних реформ 60-70-х років XIX століття. Важливим кроком стала постанова 1871 року, згідно з якою жінок допустили на службу в громадські та урядові установи, що відкрило шлях до педагогічної, медичної та іншої діяльності. До того ж жінки проводили значну роботу з населенням: у народних школах навчали дітей грамоті, проводили заняття із неписьменними дорослими, виховували дітей у притулках, працювали у благодійницьких організаціях. Українська економіка вже не могла розвиватися без використання жіночої праці, і це змусило уряд серйозно поставитися до питання створення мережі жіночих загальноосвітніх і професійних шкіл. Саме протягом II-ї половини XIX століття відбулось організаційне оформлення та педагогічне забезпечення системи виховання й освіти жіноцтва.

Першим кроком підготовки кваліфікованих кадрів була початкова школа. Згідно з реформою 1864 року початкова освіта оголошувалася загальнообов'язковою. Жінки південноукраїнських губерній (Катеринославська, Таврійська, Херсонська) могли навчатися у однокласних (трирічних) та двокласних (чотири- та п'ятирічних) училищах Міністерства народної освіти (МНО); земських; церковнопарафіяльних школах та дворічних школах грамоти.

Всі ці школи підпорядковувалися трьом відомствам – МНО, Синоду, земствам, але навчальна програма в них зводилася до надання елементарної освіти: Закон Божий, російська мова, арифметика – в однокласних училищах і поряд з цим історія, географія, природознавство, церковні співи і креслення – у двокласних. У церковних школах робився акцент на виховання народу в душі православної віри і церкви (церковні співи, читання церковних книг). У земських школах та деяких міністерських викладався цілий

комплекс необов'язкових предметів: гімнастика, садівництво, городництво, бджільництво, кравецтво, ткацтво, столярство, рукоділля для дівчат та ін. [1, с. 67].

Питання плати за навчання вирішувалося по-різному: від безкоштовних земських шкіл до 3-15 крб. за рік в інших школах, діти найбідніших прихожан від сплати в церковній школі звільнялися. Для порівняння: пуд картоплі коштував 0,25 крб., м'яса – 5,20, сала – 8 крб. (1 пуд - 16, 4 кг) [2, арк. 18].

Серед усіх початкових шкіл переважали школи зі спільним навчанням хлопців та дівчат. Популярними для найчисельнішого сільського населення були земські школи, які надавали не тільки загальну освіту, але й професійні знання і навички. Мережа таких шкіл була досить помітною. Так, у Херсонській губернії в 1903 році функціонувало 1739 початкових шкіл різних відомств, 482 з яких були земськими [3, с.2-3].

У II половині XIX століття – на початку XX століття у суспільстві існує сталий попит на середню та вищу освіту, що пов'язано із швидким розвитком промисловості, сільського господарства, торгівлі. Середню освіту почали здобувати все більше дітей нижчих станів, які мали достатньо заможних батьків. Середня жіноча освіта південноукраїнських губерній була представлена такими навчальними закладами: гімназіями, прогімназіями, епархіальними училищами та професійними школами.

Ініціатором створення системи жіночої освіти була інтелігенція. Саме в результаті її клопотань та звернень уряд створює нову розгалужену мережу навчальних закладів для жіноцтва, які підпорядковувалися Міністерству народної освіти, Відомству установ імператриці Марії (ВУІМ), Синоду та мали різні організаційно-навчальні засади. Для середньої жіночої освіти цього часу були характерні всестановість, державне регулювання, наявність великої кількості приватних закладів, переважно платне навчання. На Півдні України дівчата вчилися у таких середніх школах, як гімназії, епархіальні жіночі училища, інститути шляхетних дівчат.

Законодавче оформлення жіночої середньої школи розпочалося з II чверті XIX століття, коли були засновані інститути шляхетних дівчат в Одесі та Керчі. Діяльність інститутів, які належали до ВУІМ, ґрунтувалася на певних засадах: становий склад учениць і закритий характер їх виховання. Вони призначалися для навчання і виховання вищих верств населення – дворянських дочок, купців двох вищих гільдій та обер-офіцерів. Шляхетних дівчат переважно з незаможних родин насамперед готували для виконання обов'язків у колі сім'ї.

Ці середні школи були першими жіночими школами імперії. Першим інститутом на південноукраїнських землях став Одеський. Інститути існували за рахунок коштів дворянства, приватних пожертвувань, прибутків міст, плати за навчання, допомоги уряду. Всього в Україні працювало п'ять інститутів: у Києві, Харкові, Полтаві, Керчі, Одесі. У результаті освітніх реформ до інститутів шляхетних дівчат були допущені дівчата непривілейованих верств суспільства, а також прихожі учениці та напівпансіонерки. Проте кількість прихожих учениць обмежили 5%, при вступі перевагу надавали дворянкам.

Країні були потрібні освічені робітники в усіх сферах господарства, а вихованки інститутів шляхетних дівчат переважно вели домашнє господарство. У другій половині 1850-х років у зв'язку із необхідністю навчання представниць нижчих та середніх станів суспільства відбувається законодавча організація відкритих всестанових жіночих шкіл. У 1858 році було створено перше відкрите училище для дівчат у С.-Петербурзі, а пізніше і в інших містах країни. Було розроблено статут і правила для таких училищ, які у 1862 році були перейменовані у маріїнські жіночі гімназії, «в честь Августейшого имени Государыни Императрицы Марии» [4, с.10].

«Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти», затверджене у 1858 році, поклато початок організації середньої жіночої освіти на державному рівні [5, с. 542]. МНО передбачало створити відкриті шестирічні жіночі училища першого розряду та трирічні училища другого

розряду. У 1860 р. було затверджено проект нового «Положення», згідно з яким при кожному училищі засновувалися дві ради: педагогічна — для вирішення навчальних і виховних питань та попечительська — для сприяння діяльності закладу з боку громадськості.

Основна ідея положень 1858 та 1860 рр. полягала в тому, щоб залишити за жіночими училищами характер приватних навчальних закладів. Уряд взяв на себе ініціативу керівництва цією справою через керівників губерній та училищне керівництво МНО з наданням цим закладам деяких прав нарівні з державними [6, с. 68].

Важливим кроком для створення системи жіночої освіти було прийняття «Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти» (1870). Цим документом жіночі училища першого розряду перейменовувалися у гімназії, училища другого розряду — у прогімназії і набували всестанового характеру. Кінцевим результатом законодавчої діяльності царського уряду у II половині XIX століття стала система всестанової жіночої освіти. Дії уряду з питань створення системи середньої жіночої освіти характеризувалися певними протиріччями. З одного боку, уряд створив відкриті всестанові школи — гімназії та прогімназії, з іншого боку, намагався не допустити швидкого зростання їх мережі та контролював їх соціальний склад. Проте розвиток виробництва та індустріального суспільства вимагав залучення освічених жінок до виробництва, тому спроби повністю контролювати розвиток середньої жіночої освіти не мали успіху.

У 1880-90-х роках спостерігаємо наступний етап реформування середньої жіночої освіти. Для нього характерні зміни, викликані реакційною політикою царизму після вбивства імператора Олександра II. МНО провело сувору централізацію управління, посилило контроль за поведінкою учениць та викладачів, за національною школою, позашкільним життям. Проводилися заходи щодо «ушляхетнення» соціального складу учениць. Циркуляром міністра народної освіти І. Делянова (1887 р.) офіційно заборонили прийом до гімназій дітей нижчих верств населення, зокре-

ма дітей кухарів, прачок, кучерів, дрібних торговців та ін. Цей міністр назвав прагнення жіноцтва до освіти хибним бажанням вийти зі свого середовища, уникнути повсякденних обов'язків і досягти прав, які, на його думку, мало відповідали покликанню жінки [7, с. 660-661]. Незважаючи на ці перешкоди, жіночі навчальні заклади відігравали свою позитивну роль у житті жіноцтва.

Одним із типів середніх шкіл Півдня України були навчальні заклади, орієнтовані на дівчат духовного стану. Царський уряд і духовенство були зацікавлені у розвитку таких жіночих закладів, які б, задовольняючи освітні запити населення, не розхищували основи самодержавства, становість і народність, під якою розумілось домінування російської мови, культури, історії та православ'я. Завдяки духовенству було відкрито особливий тип жіночих навчально-виховних інституцій.

У 1868 році було затверджено статут, за яким нові духовні жіночі училища стали називатись єпархіальними і мали на меті «виховання дівчиць відповідно до правила благочестя за ученням православної церкви та в російському народному дусі з тим, щоб вихованки могли згодом благодійно впливати на навколишнє середовище суворою моральністю життя і діяльним виконанням сімейних обов'язків». Вони мали напівзакритий характер виховання. Створені за типом жіночих гімназій, вони прирівнювались до середніх навчальних закладів, давали широкий обсяг знань, але не надавали своїм випускницям усіх гімназійних прав. Єпархіальні жіночі училища створювались по всій території країни за ініціативою місцевого (єпархіального) духовенства і на кошти, зібрані ним [8, с. 11].

Жіночі єпархіальні училища Півдня України мали напівзакритий характер, при формуванні контингенту перевага надавалася представницям духовного стану. Навчальна програма була обмеженою внаслідок пріоритету релігійних дисциплін, тому на Півдні України вони кількісно значно поступалися гімназіям. Збереглися відомості про функціонування Таврійського, Катеринославського, Маріупольського, Одеського єпархіальних училищ.

Основним типом середнього жіночого навчального закладу Півдня України на початку ХХ століття були гімназії, що мали сім класів і восьмий – педагогічний. До них приймали дівчат із початковою освітою у віці 9-10 років. Про популярність таких установ свідчить зростання в Одеському навчальному окрузі кількості жіночих гімназій: у 1896 році тут нараховувалося 20 гімназій, у 1910 році – вже 85 [9, арк. 1; 10, арк. 16].

Гімназії були класичними. Навчальні плани включали Закон Божий, російську мову та літературу, історію, математику, географію, церковнослов'янську, латинську, французьку (німецьку) мови, рукоділля, малювання, музику, співи, танці. Плата за навчання була високою, бо вона була головним джерелом утримання закладу: від 70 до 115 крб. за рік [11, арк. 21, 65].

Всестанові гімназії, єпархіальні училища, в яких навчалися переважно дівчата духовного стану, підготували чимало жіночих педагогічних кадрів для початкової школи, а також надавали своїм випускницям права для здобуття вищої освіти, готували гарних господинь та освічених матерів.

Педагогічний напрямок був представлений вчительськими семінаріями, церковно-вчительськими школами, двокласними вчительськими школами, педагогічними класами і курсами при жіночих парафіяльних училищах та гімназіях. Медичний – представляли фельдшерські, акушерсько-фельдшерські, зуболікарські школи. Сільськогосподарський – представляли сільськогосподарські училища, сільськогосподарські курси при гімназіях. Мистецький – музичні школи, музичні класи і курси, школи малювання та ін. Комерційний – торговельні класи, початкові комерційні школи, комерційні училища і курси комерційних знань.

Особливо популярними серед жіночого населення були медичні заклади, на випускниць яких завжди був сталий попит. Так, на початку ХХ століття тільки в одному Миколаєві працювали: жіноча акушерсько-фельдшерська школа при міській лікарні, акушерська повивальна жіноча школа при єврейській лікарні, фельдшерська школа при об'єднаному лазареті 58 піхотного Празького полку, річні

курси доглядальниць при Березнігуватській лікарні для підготовки сестер милосердя [12, с. 30].

У зазначений період стан вищої освіти в Україні був незадовільний, бо жіноцтву забороняли навчатися в університетах. Тому на початку минулого століття дівчата здобували освіту на вищих жіночих курсах. Центром вищої жіночої освіти на Півдні України була Одеса. Тут з 1906 року працювали вищі жіночі курси (ВЖК), а з 1910 року – вищі медичні жіночі курси (ВМЖК).

У відкритті та роботі зазначених курсів активну участь брала наукова еліта Новоросійського університету. Очолив ВЖК професор університету М. Ланге, а ВМЖК – доктор медицини С. Левашов. Ці навчальні заклади існували за рахунок плати за навчання, пожертвувань. Саме тому не всі бажаючі могли навчатися: плата за навчання на ВЖК була значною – 150 крб. за рік, на медичних курсах – 200 крб. за рік [13, арк. 7].

Ці всестанові заклади, незважаючи на помітну плату за навчання, підготували чимало спеціалістів для різних галузей господарства. Протягом чотирьох років слухачки вищих жіночих курсів здобували знання з технічних, природничих, гуманітарних дисциплін, навчаючись на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному факультетах. Жіноцтво ВМЖК протягом п'яти років здобувало медичну освіту в обсязі медичних факультетів університетів і виходило із стін закладу повноцінними медичними працівниками, яких так не вистачало країні.

Отже, протягом II половини XIX – на початку XX століття на Півдні України існувала розвинута мережа жіночих навчальних закладів. Початкові школи приймали активну участь у ліквідації неписьменності населення і відкривали шлях до середніх шкіл. Жіночі середні школи забезпечували вихованок освітою, що підвищувала соціальний статус жіноцтва, забезпечувала нижчі школи педагогічними кадрами, а профшколи готували робітниць із певної спеціальності, що надавало жінці незалежного статусу. До вищих жіночих курсів приймали дівчат із середньою освітою, а випускали кваліфікованих кадрів для багатьох галузей суспільного виробництва.

Література

1. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 г. – Херсон, 1906. – 147 с.
2. Державний архів Миколаївської області. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 640. Арк. 18.
3. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1903 г. – Херсон, 1905. – 133 с.
4. Лебедев П. А. Школа и Педагогическая мысль России второй половины XIX – начала XX века (1861-1917) // Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX века. – М., 1990. – С. 5-37.
5. Лихачёва Е. Начало женских гимназий в России. 1857-1859 гг. // Вестник Европы. – 1897. – Т.2. – Кн. 4. – С. 534-555.
6. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С. 63-74.
7. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802 – 1902). – СПб., 1902. – 785 с.
8. Тронько Т. В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні II половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.
9. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 47. Оп. 1. Спр. 5651. Арк. 1.
10. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2393. Арк. 16.
11. ДАОО. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2312. Арк. 21, 65.
12. Освіта на Миколаївщині у XIX – XX століттях. Історичні нариси / [А. І. Олійник, І. С. Павлик, В. Д. Будак та ін.]. – Миколаїв, 1997. – 176 с.
13. ДАОО. Ф.62. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7.